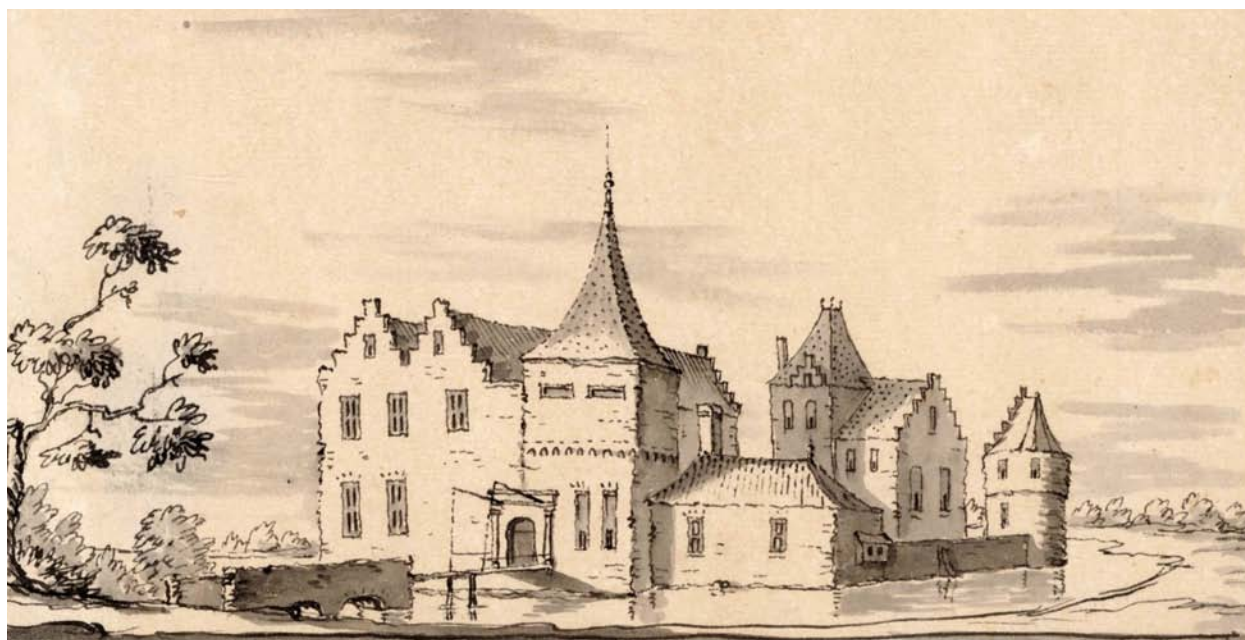

De Johanni(e)ter Orde in Nederland (19)

Tom Versélewel de Witt Hamer

In de huidige gemeente Buren in Gelderland liggen ten zuiden van de Neder-Rijn op een afstand van hemelsbreed slechts tien kilometer de plaatsen Buren en Ingen, alwaar vanaf de 14e eeuw commanderijen van de Johannieter Orde gevestigd waren. Over beide commanderijen is weinig bekend, over die in Ingen nog het meest, wellicht omdat de laatste restanten van die commanderij pas in 1909 zijn afgebroken.

'Het Huijs Ingen', commanderij volgens Jacobus Stellingwerf uit 1648

De Commanderij Ingen

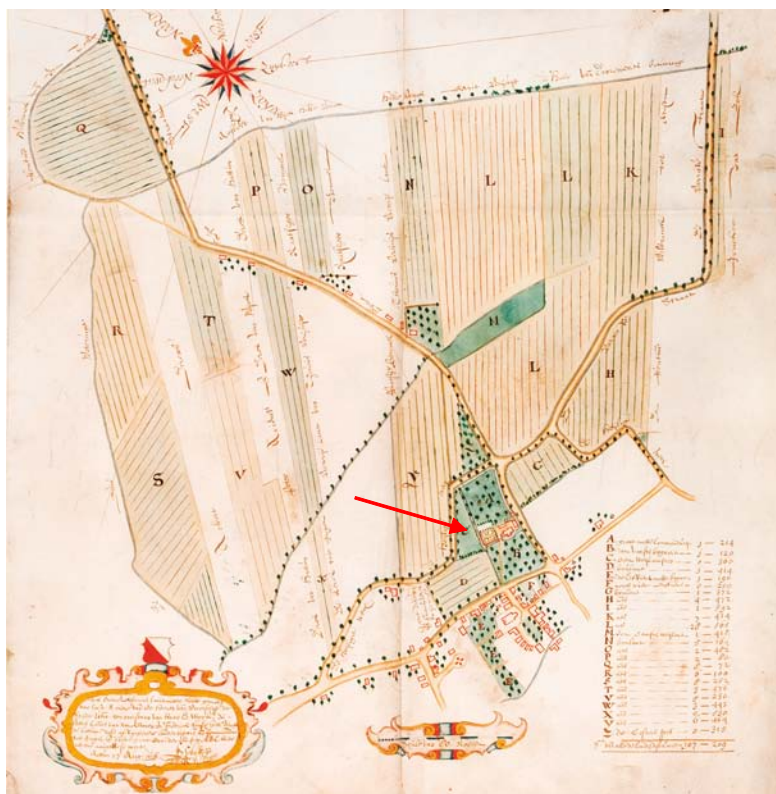
De commanderij Ingen wordt in het jaar 1317 voor het eerst vermeld in een oorkonde waarin Jacob van Zuden, commandeur van het Catharijneconvent in Utrecht, erkent dat graaf Reinald I van Gelre het convent begiftigd heeft met een jaarlijkse erfrente van 'twaalf pond zwarte tournoisen'. Deze erfrente, bedoeld voor de stichting en het onderhoud van een altaar ten behoeve van het zielenheil van graaf Reinald in de kapel van de commanderij, werd betaald uit de tienden van 24 morgen land in de polder van Ingen die aan de commanderij toebehoorden². Anspach veronderstelde dat het wellicht de laatste heer van Lienden geweest is, die in 1202 aan een kruistocht naar het Heilige Land deelnam, die mogelijk zijn bezittingen rond Ingen aan de orde geschonken had dat tot de stichting van een commanderij aldaar leidde³. In een akte uit 1391 wordt

gesproken van een commandeur 'van Aernem ende Inghen' wat er op zou wijzen dat de commanderij toen een onderhorig huis van de commanderij Arnhem was. In 1414 zou Ingen evenwel weer een zelfstandige commanderij geweest zijn⁴. Toch zullen er nauwe banden bestaan hebben tussen de twee commanderijen, omdat toen in het jaar 1471 enkele leden van de Arnhemse commanderij zich schandelijk gedroegen, de stad Arnhem een brief schreef aan de commandeur van Ingen om daarover zijn beklag te doen bij de balijs van de orde in Utrecht⁵. In het jaar 1416 wordt in de ons overgeleverde akten voor het eerst een commandeur van Ingen met naam genoemd, een zekere Lambertus van Moldick⁶. Over de eerste eeuwen van het bestaan van de commanderij Ingen zijn slechts sporadisch gegevens bekend, de visitatieverslagen van de orde geven ons wat meer informatie.

Commanderijen Ingen en Buren

> De visitatie van 1495⁷

Op 3 augustus 1495 brachten de heren visitatoren van de orde een bezoek aan de commanderij Ingen waar zij de eed afnamen van broeder Otto van Sevenhusen, commandeur ter plaatse, om inlichtingen te geven over de gang van zaken binnen de commanderij. De commanderij bestond uit een groot stenen en redelijk goed onderhouden huis, omgeven door een 'welge vulde' gracht. Bij het huis behoorde een oude parochiekerk, die op een kleine afstand van het huis in het dorp Ingen stond. De kerk was gewijd aan de heilige Johannes de Doper en bevatte drie altaren: het eerste was gewijd aan Johannes de Doper, het tweede aan de heilige Catharina en het derde aan het heilig kruis. In de kerk brandde dag en nacht een kaars. In een oude beschrijving van de kerk van Ingen lezen we dat het aan Johannes de Doper gewijde altaar een vicarie was met de naam 'de Wiel', die in 1571 door een zekere Hendrik Bentink Steffenszoon werd afgestaan ten gunste van een andere Hendrik Bentink⁸.

Kaart van het grondbezit van de Commanderij Ingen, in 1641 op last van de Stad Utrecht vervaardigd

In de commanderij woonden nog twee kapelaans van de orde, broeder Anthonius Duesz en broeder Arnes-tus de Mertin, die verplicht waren om iedere week drie missen op te dragen. Verder woonden er nog een kok, een keldermeester, die bakker en bierbrouwer was, en een koksjongen. Van de kerkgoederen was geen inventaris omdat de kerkmeesters daarvoor de verantwoordelijkheid droegen. De inventaris van het huis bestond uit negen bedden met toebehoren, 34 kleine en grote tinnen schotels, 48 tinnen schoteltjes, 18 kleine en grote tinnen kannen, 12 zilveren lepels, een kleine zilveren schenkan, de lepels en de kan samen ongeveer 50 goudgulden waard, nog twee zilveren bekers en een grote zilveren beker. Het huis was verder goed voorzien van overig huisraad.

Aan grond bezat het huis 241 morgen grotendeels in pacht uitgegeven landerijen die circa 162 goudgulden per jaar zouden moeten opbrengen. Daarnaast ontving het huis jaarlijks de helft van de tienden van Ingen wat overeenkwam met 80 goudgulden; de andere helft van de tienden kwam aan verschil-

lende edellieden toe. De totale jaarlijkse inkomsten bedroegen 242 goudgulden en 10 stuiver, wat betekende dat de commanderij vergeleken met andere commanderijen een rijke commanderij was. Aan uitgaven betaalde de commanderij 100 goudgulden afdracht aan het hoofdhuis te Utrecht, vanwege gewoonterecht 14 goudgulden aan onkosten gemaakt door de kastelein van de hertog van Gelre voor inspectie van de landen en dijken rond Ingen wegens overstromingsgevaar, aan graan ten behoeve van de armen 13 goudgulden en 16 stuiver, aan salarissen voor de keldermeester, de kok en de koksjongen 13 goudgulden en 8 stuiver, aan salaris voor de twee kapelaans 9 goudgulden, die daarenboven nog offerandegelden van 300 communicanten ontvingen en een stola, wat niet de gewoonte was binnen de balije Utrecht, aan onderhoud van de dijken 12 goudgulden, aan onderhoud van het huis 3 goudgulden en aan kosten voor levensonderhoud 90 goudgulden. Al met al een totale uitgavenpost van 254 goudgulden en 27 stuiver.

Commanderij Ingen door Jan de Beijer uit 1750

> De visitatie van 1540⁹

Als de heren visitatoren in het jaar 1540 de commanderij Ingen opnieuw bezoeken, worden zij te woord gestaan door Bernhard van Duven, balijer van de balije Utrecht omdat de commandeur van Ingen, broeder Willem (Guliermus), kort daarvoor ten gevolge van een dodelijke ziekte was overleden. Broeder Willem had nog wel kans gezien om voor zijn overlijden een verklaring over de inkomsten en uitgaven van de commanderij aan Bernhard van Duven te overleggen. Aan grondbezit wordt 163 morgen in pacht uitgegeven land in Ingen en Ommeren opgetekend met een jaarlijkse opbrengst van 407 gulden. Daarnaast heeft de commanderij een eigen hof in Maurik, waarvan

de grootte niet bekend is, die de commandeur zelf laat bebouwen en waarvan de jaarlijkse opbrengsten ongeveer 100 gulden bedragen. Tevens ontvangt de commanderij een derde deel van alle tienden in Ingen, wat jaarlijks een bedrag opbracht van 150 gulden. Over de uitgaven wordt slechts vermeld dat de afdracht aan het hoofdhuis te Utrecht nog steeds 100 goudgulden bedroeg en dat de commanderij voor het herstel van de dijken jaarlijks voor 20 gulden werd aangeslagen. Het overige werd besteed aan levensonderhoud en andere noodzakelijke uitgaven. Verder wordt nog vermeld dat er naast de commandeur nog slechts een kapelaan in de commanderij woonde en enkele dienstmannen en -vrouwen.

> De visitatie van 1594 ¹⁰

In het visitatieverslag van 1594 lezen we dat het commandeurshuis 18 jaar eerder, dus in 1576, vanwege het oorlogsgeweld verwoest en verbrand was. De commandeur, de eerbiedwaardige 76-jarige Hendrik Ruysch¹¹, woonde sedertdien in het ordehuis te Utrecht en had destijds slechts het vege lijf kunnen redden. Alle huisraad zoals bedden, kasten en kisten was geroofd. De commandeur had nog wel de beschikking over de bezittingen van de commanderij. Er wordt melding gemaakt van een bouwhof in Maurik ter grootte van 70 morgen, die in het verleden werd verpacht voor 300 gulden maar tegenwoordig nog maar 250 gulden opbracht. Tezamen met nog enkele andere percelen bouw- en weideland waren de inkomsten 1250 gulden per jaar wat overeenkomt met 481 goudgulden en 26 stuiver. De commandeur was verplicht om jaarlijks 250 gulden voor het onderhoud van een predikant te betalen en had veel kosten ten gevolge van het krijgsgeweld en de aanleg van een nieuwe dijk, alles tezamen 1036 gulden. De commandeur verklaarde verder geen orde goederen verkocht of bezwaard te hebben.

> De gevolgen van de Reformatie

In 1603 wordt de balije Utrecht van de orde wederom gevisiteerd¹². Op 8 en 9 november waren daarvoor de commandeurs van de verschillende commanderijen bijeen in het ordehuis in Utrecht. Op dat moment was een zekere Andreas Schimmelpenninck commandeur van Ingen. Op de vraag van de heren visitatoren of zij er bij de Staten op hadden aangedrongen om herstel van de katholieke godsdienst antwoorde Andreas Schim-

melpenninck dat uit lijfsbehoud niet gedaan te hebben en dat hij heimelijk zijn geloof belijdt. De visitatoren zijn vooral geïnteresseerd of er goederen zijn verdwenen of belast na het overlijden van de laatste balijer van Utrecht Hendrik Barck. Schimmelpenninck antwoordde daarop dat hij bij zijn aantreden als commandeur van Ingen weinig schulden had aangetroffen. Reeds een jaar eerder hadden de Staten van Utrecht ten gevolge van de Reformatie het beheer van de ordebezittingen overgenomen. Op het moment van overlijden van een commandeur waren het vanaf dat moment de Staten die een nieuwe commandeur aanstelden. Het betrof meestal bijzondere eerbewijzen die de commandeur een prebende [toelage] opleverde. Zo was dat in 1632

Tot boerderij verbouwde restanten van de oorspronkelijke Commanderij Ingen; gesloopt in 1909.

de elfjarige Godart van Rheede en in 1667 de driejarige Gosewijn van Lawick! ¹³. In 1633 werden de commanderijen van de balije Utrecht verdeeld onder de drie gerechtigden van de Staten: de geëligeerden, de ridderschap en de stad Utrecht. De commanderij Ingen ging hierbij over naar de stad Utrecht¹⁴. Tot 1784 zou de stad Utrecht nog commandeurs benoemen, waarna de commanderij als domeingoed werd overgedragen aan de Prins van Oranje. In 1839 zijn de goederen te Tiel geveild¹⁵.

> De bebouwing

Op last van de stad Utrecht is in 1646 een kaart van de commanderij Ingen gemaakt met daarop de ordebezittingen in en rond Ingen. Op de kaart is het commanderij complex te zien dat waarschijnlijk via twee poorten toegankelijk was, een grote poort aan de

Detail van de kaart van Ingen met daarop het dorp Ingen (onder) en het commanderij complex (boven)

oostzijde, gelegen aan de tegenwoordige Rijnstraat, en een kleine poort aan de zuid-westzijde, op de weg van de commanderij naar de parochiekerk van Ingen, de huidige Sint Lambertuskerk. Op het omgrachte terrein bevonden zich een commandeurshuis, een kapel, een bouwhuis en stallen. Kennelijk verkeerden de gebouwen in 1693 nog in een behoorlijke staat maar was er in 1765 sprake van dat bepaalde onderdelen van de commanderij bouwvallig waren. Omstreeks 1845 zou de 'grote zaal' van het commandeurshuis zijn ingestort.

In 1422 werd het commandeurshuis gebruikt voor de onderhandelingen over een vrede tussen Gelderland en het Sticht en zullen de gevolmachtigden van Reinald IV, hertog van Gelre, en Jan van Beyeren, ruwaard van Holland, er een goed onderkomen hebben gevonden: *'en het aanzienlijk daartoe behorende gebouw een voegzaam verblijf voor een aantal vorstelijke en stedelijke raden zal opgeleverd hebben'* ¹⁶. De laatste restanten van de commanderij zijn - ondanks pogingen om het gebouw te laten restaureren - in 1909 afgebroken ¹⁷. Van het complex zijn een tweetal tekeningen bewaard gebleven. De oudste uit 1648 van Jacobus Stellingwerf getiteld *'t huis Ingen'* ¹⁸ en een tekening van Jan de Beijer uit 1750 getiteld *Commanderij te Ingen'* ¹⁹. Tussen de tekeningen zit weinig gelijkenis, het is niet bekend of ze op waarheid dan wel op fantasie gebaseerd zijn.

St. Lambertuskerk te Ingen

De kerk is tegenwoordig gewijd aan de heilige Lambertus, bisschop van Tongeren, die in 674 te Luik vermoord werd. Vanaf begin 14^e eeuw was de kerk eigendom van de Johanniter orde. In het visitatieverslag van de orde uit 1495 valt te lezen dat de kerk toen aan Johannes de Doper gewijd was.

De kerk bevat nog een aantal fragmenten van muurschilderingen uit de Johanniter periode. Op de triumfboog tussen koor en schip, staan twee wapens afgebeeld: het rechter het wapen van de orde en het linker waarschijnlijk van een commandeur van de orde. Een tekstfragment naast de wapens luidt: *Uit het jaar onses heren MVC.. vort dit gesticht*, wat er op duidt dat de schildering uit de 16^e eeuw stamt [MVC..].

Op een pilaar van de linker zijbeuk zijn hangend aan een tak twee wapenborden afgebeeld, het linker, het orde wapen en het rechter - volgens een beschrijving van de kerk - van de familie Van Lynden. De laatste heer *van Lienden* deed in 1202 mee met een kruistocht, wellicht dat hij zijn bezittingen rond Ingen aan de orde geschonken heeft.

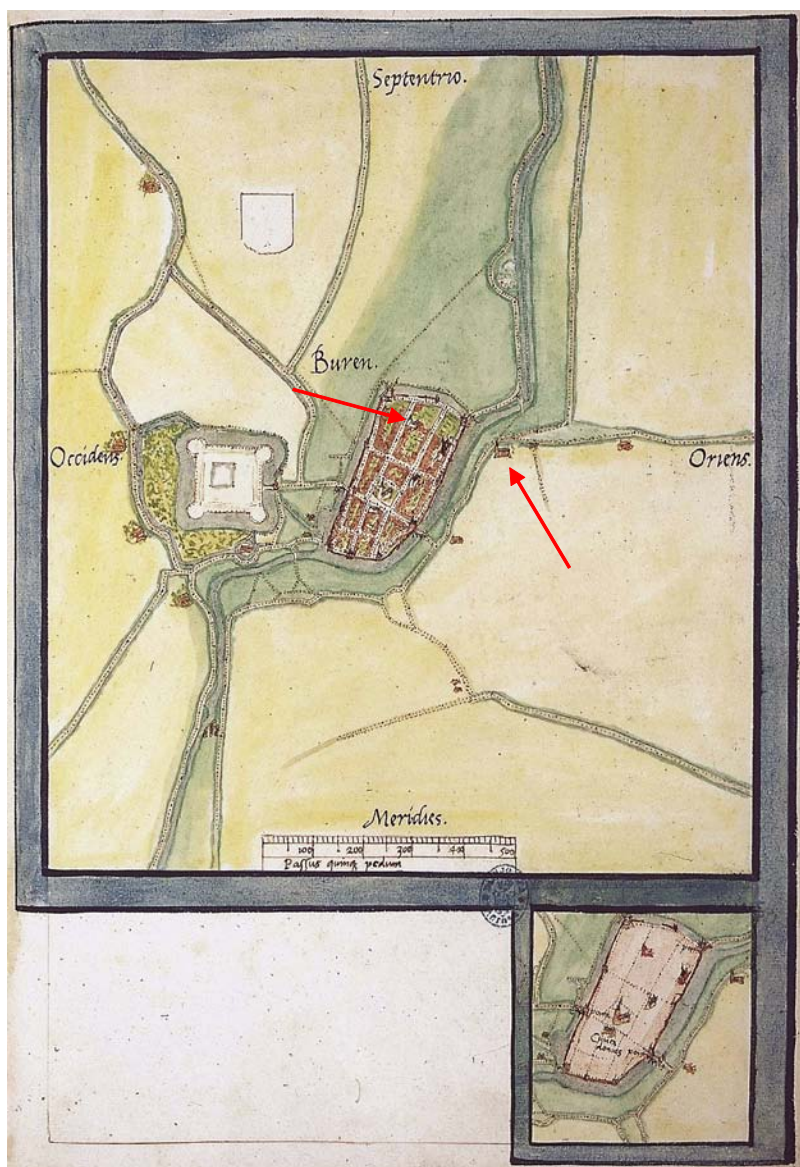
De Commanderij Buren

Van het bestaan van een commanderij in Buren wordt voor het eerst gewag gemaakt in een oorkonde uit het jaar 1379²⁰. In een oorkonde uit 1351 is echter al sprake van het bestaan van een hoeve in Buren als de commandeur, Johan van Colen, en de broeders van het Catharijneconvent in Utrecht, van Jacob Ridder en Goderd van Kleef, commandeurs van Arnhem respectievelijk Nijmegen, de '*Nannikins kamp*' gelegen in het kerspel [parochie] Buren pachten²¹. En dat is alles wat er tot de visitatie van 1494 bekend is van de Burense commanderij.

> De visitatie van 1495²²

Op dezelfde dag nadat de visitatie van de commanderij Ingen had plaatsgevonden, begaven de heren visitatoren zich naar Buren om Johannes Hoberti, commandeur van Buren, de eed af te nemen en hem te ondervragen over de gang van zaken in zijn commanderij. Als eerste vermeldde broeder Hoberti dat het huis en de kapel van de commanderij, die buiten de stad lagen, tijdens het beleg van Buren in 1492 geheel verwoest werden door Frederik [van Egmond,] heer van IJsselstein. Ook de tuin en vruchtdragende bomen waren geheel verwoest. Tot de bezittingen van de kapel, die nu onder de commandeur berustten, behoorden een verguld zilveren beker met pateen [afdekschaaltje] en twee kazuïfels. Voordat huis en kapel verwoest werden waren er twee kapelaans van de orde aanwezig, nu was de commandeur nog maar alleen. En omdat hij kerk noch huis bezat, verbleef hij binnen de muren van de stad Buren en droeg hij de mis op waar het hem uit devotie beliefd. Van de bezittingen van het huis, die nu onder de hoede van de commandeur vielen, werden genoemd: acht bedden zonder toebehoren omdat die geroofd waren, drie kleine en grote tinnen schenkkannen, 18 kleine en grote tinnen schotels, acht zilveren lepels en twee zilveren taxie (?). Verder bezat de commanderij nog zeven paarden en vier koeien.

Als grondbezit werd genoemd 125 morgen land nabij de stad Buren die de commandeur tegen hoge kosten liet bewerken, waarvan de opbrengst ongeveer 125 goudgulden bedroeg. Verder had de commanderij geen andere inkomsten. Als uitgaven worden genoemd de afdracht van 50 goudgulden aan het hoofdhuis in Utrecht, enkele belastingen en een jaarlijkse lijfrente ten bate van broeder Willem Sell van de orde der Brigittinessen ter grootte van 8 goudgulden.

Kaart van Buren, getekend door Jacob van Deventer uit ca. 1545

1537 voor een periode van tien jaar in beheer gekregen van het hoofdhuis te Utrecht²⁴. Hij verklaarde dat in het afgelopen jaar het huis van de orde met verlies van alle huisraad, meubels, voorraden en vruchten, was afgebrand. Zelfs de paarden en koeien hadden de brand niet overleefd. Om het huis te kunnen herstellen en opnieuw in te richten had hij van goede vrienden en bovenal van de balijer te Utrecht meer dan duizend goudgulden ontvangen. Ter bevestiging van de waarheid omtrent dit verhaal ondervroegen de heren visitatoren Jacob Stelle, ontvanger, en Godfredus Wasman, die verklaarden dat de commandeur de waarheid sprak.

Het grondbezit was nog steeds ongeveer 125 morgen waarvan de jaarlijkse opbrengst 329 goudgulden en 19 stuiver bedroeg. Verder had de commanderij geen inkomsten. Op de vraag of de commanderij kerkelijke inkomsten genoot antwoordde de commandeur 'momenteel niet'. Aan lasten wordt nog steeds een bijdrage van 50 goudgulden als afdracht aan het hoofdhuis in Utrecht genoemd, enkele belastingen en een belasting van 12 'pond Gelders' aan de commandeur van Arnhem en Nijmegen.

In totaal bedroegen de inkomsten minus de uitgaven 67 goudgulden en 25,5 stuiver waarvan drie personen onderhouden moesten worden, de commandeur, een kok en een dienstknecht. Tevens moest jaarlijks ook worden bijgedragen aan de bouw van een nieuw huis en een nieuwe kerk. Het was de heren visitatoren duidelijk dat er lange tijd geen geld zou overschieten.

> De visitatie van 1540²³

In 1540 is een zekere Johan van Eindhoven commandeur van Buren. Broeder Johan had, zoals gebruikelijk was binnen de orde, de commanderij in

> De visitatie van 1594²⁵

In het visitatieverslag van 1594 lezen we dat de commanderij bestond uit een stenen huis met een tuin, binnen de stad Buren aan de Zoetendaal. Het huis is van goede kwaliteit, had twee keukens, een zaal, een kamer en nog een klein kamertje, alles van voldoende huisraad voorzien. De commanderij had geen kerk meer, die was al lange tijd daarvoor samen met het huis, beide buiten de stad gelegen, afgebroken. Commandeur was Gijsbert Abass, die voor hulp in de huishouding gebruik maakte van twee dienstmaagden. Het huis heeft waarschijnlijk komende vanaf de hoek

van de huidige Schoolstraat/Weeshuisstraat op het eind aan de rechterzijde van de Zoetendaal gestaan, dicht bij de straat die tegenwoordig Commanderij heet²⁶. Waarschijnlijk staat het huis afgebeeld op de kaart van Buren van Jacob van Deventer uit ca. 1545²⁷. Op deze kaart is ook de kerk van de orde te zien, net buiten de stadsmuren gelegen (zie pijl).

De inkomsten van de commanderij bedroegen 246 goudgulden en 16 stuiver, voornamelijk voor de verpachting van weide- en bouwland, alsook inkomsten uit de verplichting aan de graaf van Buren om diensten te verrichten met een 'wagen'. Aan verplichte uitgaven had de commanderij 105 goudgulden en 30 stuiver, het overschot werd gebruikt voor levensonderhoud. Onder de uitgaven wordt een losprijs genoemd van 500 'Brabantse goudgulden' vanwege de gevangenschap van wijlen Gerrit van der Ketel, waarvoor een jaarlijkse aflossing betaald moest worden. Van der Ketel was de eerste commandeur van Montfoort, die in 1571 overgeplaatst was naar Buren²⁸.

> Het einde van de commanderij

Hoe het de commanderij vanaf de 17^e eeuw vergaan is, is onduidelijk. Bij de visitatie van de orde in 1603 wordt een zekere Alexander Barck, broer van de in 1602 overleden laatste balijer van Utrecht, als commandeur van Buren genoemd²⁹. In de 17^e eeuwse archieven wordt het huis nog sporadisch vermeld. In 1619 schonk de magistraat van Buren een glas [raam] aan de commandeur wegens een voordelige tiendverpachting, terwijl een jaar later de commandeur aan de schenkers in zijn woning een maaltijd aanbod³⁰. Kennelijk werd rond 1640 Frederik van Nassau, bastaardzoon van Frederik Hendrik, commandeur van Buren, die in 1665 samen met Amalia van Solms en de keurvorst van Brandenburg als voogden over de minderjarige graaf van Buren, de latere stad-

Zoetendaal te Buren, vanaf de Commanderij gefotografeerd. De commanderij Buren lag links aan het begin.

houder Willem III, grote bijdragen schonk uit de inkomsten van de commanderij Buren voor het herstel van de kerk en toren aldaar³¹. Waarschijnlijk zijn de commanderijgoederen begin 17^e eeuw al in het bezit van de Nassaus gekomen. Als in 1633 de Staten van Utrecht besluiten om de commanderijen van de balije Utrecht te verdelen onder de drie gerechtigden van de Staten, wordt de commanderij Buren in tegenstelling tot de commanderij Ingen, niet meer genoemd³².

COMMANDERIJ